

В. Голіна, проф. НЮА України

Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження

Рецидивна злочинність обумовлюється загальними причинами і умовами, які породжують і сприяють злочинності взагалі, та специфічними причинами і умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, постпенітенціарним періодом, котрі впливають на вчинення саме повторних злочинів.

Отже, причини і умови рецидивної злочинності — це комплекс взаємодіючих детермінант¹, пов'язаних з несприятливим зовнішнім середовищем і особою злочинця, які обумовлюють продовження злочинної діяльності.

Спеціальні причини і умови (детермінанти) рецидивної злочинності можна розподілити на три групи: 1) детермінанти, пов'язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою; 2) детермінанти, обумовлені процесом відбування покарання, особливо покарання шляхом позбавлення волі; 3) детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію. Розглянемо цей комплекс.

1. Детермінанти, пов'язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, є загальними щодо первинних і повторно вчинених злочинів. Соціально-економічні та політичні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив несприятливого найближчого оточення і засобів масової інформації, генетичні передумови становлення особи (нахили, темперамент, інтелект, спадкові соматичні і психічні хвороби, акцентуації та ін.), конкретні життєві ситуації, які вбирають в себе у певний час різні криміногенні явища, — все це формує особистість з системою настанов і особливостями характеру². Взаємозв'язок цих явищ виступає безпосередньою причиною будь-якого навмисного злочину і більшості необережних, у тому числі й рецидивних. Як бачимо,

¹ *Детермінанта* (від лат. *determinans* — той, що визначає, обмежує) — причина, що визначає виникнення явища.

² Див.: *Зелинський А. Ф., Оніка Л. П.* Детермінація злочину. Х., 1994. С. 6.

детермінація повторного злочину відбувається на підставі взаємодії об'єктивних і суб'єктивних явищ. Часто вони залишаються і продовжують діяти після першого засудження. Мабуть, цим пояснюється те, що кожний десятий рецидивіст раніше був засуджений до виправних робіт або умовно.

Разом з тим істотне значення для рецидиву злочинів має факт продовження перебування особи у криміногенному середовищі або повернення до нього після відбуття покарання чи умовно-дострокового звільнення. Поновлення старих зв'язків, криміногенне оточення, спілкування з особами з недавнім кримінальним минулим, встановлення нових, провокуючих на злочин контактів, обов'язки перед злочинним світом та ін. сприяють створенню злочинних угруповань і вчиненню ще більш тяжких злочинів. За вибірковими даними, близько 70% осіб, які відбули покарання, знову потрапляють у те соціальне оточення, яке раніше негативно вплинуло на них. До речі, вони й самі шукають і знаходять такі спілкування¹.

2. Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, пов'язаних з негативними явищами у процесі відбування покарання у виді позбавлення волі, досить відомий. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засуджених, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуженість особи від суспільства і навпаки. Складна і неадекватна психологічна перебудова торкається переважної більшості засуджених. Практично кожний другий засуджений має — різні за походженням, але пов'язані з місцями позбавлення волі — психічні відхилення. В колоніях перебувають переважно працездатні люди молодого віку. 47,3% з них мають вік до 30 років, 52 тис. відбувають покарання у віці до 25 років. Після 5-7 років безперервного перебування у переповнених виправно-трудовах установах настають незворотні зміни психіки. Понад 35% тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення пристосувальних механізмів, які ослаблені чи зруйновані. За відсутності такої допомоги вони поповню-

¹ Див.: Криминологія. Курс лекцій / Под общ. ред. В. Н. Бурлакова и др. СПб., 1995. С. 272-273.

ють ряди рецидивістів¹. Жінки, засуджені на тривалий термін ув'язнення, у своїй більшості втрачають віру в себе, для них вирок означає проведення у місцях позбавлення волі найбільш активного періоду життя. Не маючи надії на дострокове звільнення, ці особи поступово деградуєть як у соціально-моральному відношенні, так і стосовно додержання вимог режиму відбування покарання. У них поступово розпадаються сім'ї, втрачаються соціально важливі зв'язки нормальної адаптації, руйнується особистість, і жінки знову опиняються в місцях позбавлення волі².

Теоретично головним призначенням режиму відбування покарання є виховний вплив на засуджених, а примусова регламентація їх способу життя привчає засуджених до порядку, свідомого додержання встановлених правил поведінки, дисциплінує їх, виховує потребу у праці, повагу до закону, правил співіснування, почуття колективізму та інші позитивні якості. Подібна характеристика режиму дозволяла припустити, що він дає певний простір для виявлення, формування та розвитку позитивного потенціалу особистості. Дійсність же значно спрощує ці міркування, хоча позитивні приклади були (колонія А. Макаренка, експерименти у Швеції, деяких штатах США та ін.) Але через те, що всі обставини у місцях позбавлення волі спрямовані на те, щоб жорстко регламентувати життя людини до найдрібніших деталей і тим самим убити в неї потяг до творчості, у засуджених прокидається усвідомлений або стихійний протест проти задушливих умов³. Слід мати на увазі й існування неофіційних правил кримінальної субкультури, яка протистоїть режиму. Все це створює передумови для рецидиву злочинів у місцях позбавлення волі.

Крім того, у виправно-трудовах установах мають місце втягнення засуджених у злочинний світ, нав'язування злодійських традицій і звичаїв кримінальної ієрархії засуджених, за порушення яких настає розплата, підбурювання або примушення до злочину. Часто тут збираються кримінальні зграї, які на волі займаються бандитизмом, грабежами, розбоями, вимаганням, квартирними крадіжками і т. ін.

¹ Див.: *Беца О.* Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки // В пошуках альтернатив тюремному покаранню: Матеріали міжнародного симпозиуму. 15-16 січня 1997 р. К., 1997. Вип. 1. С. 64.

² Див.: *Денисова Т.* Жіноча злочинність очима практика // Там само. С. 53.

³ Див.: *Степанюк А. Х., Трубніков В. М.* Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарання: Конспект лекції. Х., 1994. С. 7.

Таким чином, ізолюваність людини від нормального суспільства об'єктивно приводить до криміногенних наслідків, зокрема до рецидиву злочинів. Недаремно склалися вирази і думки, що «тюрма — школа злочинності», «наші тюрми є головним джерелом епідемії злочинності», «рецидив має переважно пенітенціарну природу», «чим раніше людина вчинить злочин, за який її відправляють у місце позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин» та ін. Із загальної кількості осіб, які щороку засуджуються в Україні до позбавлення волі, більше половини вже відбували покарання.

3. Третя група детермінант рецидивної злочинності залежить від попередніх груп причин і умов і безпосередньо впливає із складної для вирішення проблеми соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, розв'язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю.

Головна мета соціальної адаптації — ресоціалізація особистості. Під ресоціалізацією розуміється процес виправлення засуджених, формування у них законослухняної поведінки, стимулювання особи на вироблення таких життєвих настанов, які відповідають соціальним нормам. Цей процес ще при виконанні покарання мав багато недоліків і негативних наслідків. Істотні недоліки притаманні йому і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Фактично ж ми робимо все (з добрими намірами!), щоб десоціалізувати особистість. Практика свідчить, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показують дослідження минулих років (І. Шмаров), десь близько 60 % звільнених з місць позбавлення волі не змогли і не забажали адаптуватися до трудових колективів внаслідок того, що не подолали надто високі, на їх думку, вимоги колективу до трудової дисципліни, правил співіснування, професіоналізму, освіти тощо; бар'єру відчуженості членів колективу щодо злочинців; суперечностей, конфліктів, які виникли в колективі у зв'язку з їх появою, і т. ін.

Особливо гостро питання працевлаштування виникло сьогодні, і проблеми, з ним пов'язані, ще більше поглибились. В умовах ринкових відносин зникла та опіка над засудженими, що була характерною для 70-80-х років. У неможливості працевлаштуватися, одержати допомогу з боку держави, декваліфікованості, руйнуванні сімейних відносин, хронічних хворобах, втраті постійного місця проживання та в інших негативних обставинах закладені детермінанти рецидивної злочинності.

Повторному вчиненню злочинів сприяють недоліки, пов'язані з системою контролю за поведінкою звільнених після відбуття покарання з боку органів внутрішніх справ, які здійснюють профілактичний і адміністративний нагляд.

Перелічені групи негативних явищ, безумовно, створюють причини і умови прояву рецидивної злочинності, але вони не виключають й суб'єктивного фактора — саму людину. Чи стануть рецидивісти на злочинний шлях, залежить і від них самих. Не слід робити з рецидивістів жертв соціальних обставин або упущень у діяльності щодо попередження цієї злочинності з боку правоохоронних органів. Багато хто з рецидивістів вчиняють злочини повторно не випадково, не ситуативно, хоча трапляється й таке, а свідомо, звично, вмотивовано. Прикладів тому безліч.

Рецидивна злочинність — складне і хворобливе явище, котре (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності, не може бути викоренене найближчим часом. Максимум можливого у боротьбі з нею — скорочення її до певних розмірів, утримання на певному рівні, здійснення більш ефективного контролю з боку держави за її станом та заходами боротьби з нею. Основна ідея протидії рецидивної злочинності полягає в орієнтації всього суспільства і держави на необхідність довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею.

Важливим загальносоціальним засобом попередження рецидивної злочинності є вдосконалення виховання людини. Це — найтриваліший і важкий, але й найнадійніший засіб попередження рецидивної злочинності, бо зникає її база — широка первинна злочинність. Самовиховання, сім'я, школа, оточуюче середовище, колектив трудящих, суспільство і держава повинні створити єдину виховну систему. При здійсненні цього напрямку загальносоціального попередження рецидивної злочинності на ранній стадії соціалізації особи необхідно: відтворити в Україні єдину виховно-профілактичну систему; забезпечити неповнолітнім і молоді реалізацію конституційного права на виживання і розвиток; змінити принцип виділення матеріальних витрат на розвиток, виховання, охорону здоров'я дітей і підлітків.

Спеціально-кримінологічне попередження рецидивної злочинності складається з двох головних напрямків: 1) кримінологічної профілактики; 2) запобігання і припинення повторних злочинів.

Кримінологічна профілактика — це головним чином випереджаючий напрямок попередження рецидивної злочинності. Її попередження необхідно починати з попередження первинної злочинності неповнолітніх. Слід рішуче усувати недоліки в професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді; вживати заходів щодо зменшення впливу негативних умов мікросередовища, що потребує творчих пошуків нових профілактичних новел; нейтралізувати сімейне неблагополуччя, де формуються стійкі криміногенні риси майбутнього рецидивіста; заборонити деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо досягнення особою матеріальних благ, сексуальної свободи, задоволення надлишкових потреб за будь-яку ціну тощо.

Попередження рецидивної злочинності неможливе без підриву і руйнування кримінальної субкультури, традиції та звичаї якої суперечать принципам загальних людських цінностей і спрямовані на утримання особи в злочинних тенетах. Настав час розробити і впровадити дійові заходи протидії кримінальній субкультурі в місцях позбавлення волі аж до зміни концепції умов утримання засуджених.

Істотним резервом попередження рецидиву злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема виявлення і розкриття злочинів, неухильного забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за вчинення нового злочину, що потребує, можливо, зміни самого принципу призначення покарання за сукупністю злочинів і вироків.

Важливу роль у попередженні нових злочинів покликана відіграти пенітенціарна і постпенітенціарна робота виправно-трудових установ та органів внутрішніх справ (кардинальна зміна умов утримання засуджених, зняття не виправданих обмежень, руйнування тюремного спільництва, вдосконалення системи адміністративного нагляду, соціального контролю і допомоги тощо).

З метою підвищення рівня постпенітенціарної профілактики рецидивної злочинності заслуговують на увагу пропозиції щодо розроблення і прийняття Закону України «Про постпенітенціарну систему», де б законодавчо визначалися права і обов'язки державних органів і громадських організацій щодо соціальної адаптації засуджених; створення державної постпенітенціарної системи опікування з метою надання допомоги і підтримання засуджених

до позбавлення волі; впровадження патронажної служби, яка б проводила соціальну роботу та здійснювала нагляд за звільненими, надаючи їм психопедагогічної, психотерапевтичної, наркологічної, психіатричної, медичної, правової, фінансової та іншої допомоги, що сприяло б зменшенню соціального відчуження; максимального стимулювання участі органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, спілок, рухів, соціальних груп, партій, окремих громадян у соціальній адаптації тих, хто відбув покарання¹.

Особливу увагу слід звернути на відновлення серйозної профілактичної роботи з такими складними категоріями осіб, звільнених після відбуття покарання з місць позбавлення волі, як психічно хворі, хронічні алкоголіки, наркомани, психопати, соціопати та ін. Ступінь їх соціальної запущеності, характер судимостей, поведінка у місцях позбавлення волі і після звільнення, соматична і психічна обтяженість роблять профілактичну діяльність щодо попередження рецидиву майже безперспективною. В цьому разі вкрай важливо функціонування у кожній області держави центрів соціальної адаптації, ресоціалізації, які включають соціально-психологічну і наркологічну служби, що зменшує гостроту проблеми постпенітенціарного періоду.

В основі заходів запобігання і припинення рецидиву злочинів лежать такі напрями, як: переорієнтація антисуспільної установки осіб, які звільняються з місць позбавлення волі або відбувають покарання на волі; активні контрзаходи; організаційно-превентивна робота.

Кримінологічні дослідження показують, що значна група рецидивістів учиняє нові злочини у перші дні перебування на волі. Очевидно, що певна частина звільнених після відбуття покарання виходить на волю з наміром продовжувати злочинну діяльність і часом не приховує цих своїх поглядів. Отже, запобігання рецидиву злочинів зводиться до того, щоб спонукати необмежене коло відбуваючих покарання і звільнених від нього відмовитися продовжувати злочинну діяльність. Зрозуміло, що для переорієнтації

¹ Див.: *Беца О.* До питання про створення в Україні соціальної служби по роботі з особами, звільненими з місць позбавлення волі // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. С. 66-67; *Трубников В. М.* Социальная адаптация лиц, освобожденных от отбывания наказания. Х., 1990.

установки на продовження злочинної поведінки необхідна система конкретних групових і індивідуальних заходів (належний рівень поінформованості органів внутрішніх справ з боку виправно-трудових установ про вірогідних рецидивістів, відповідно робота з особами, які поставлені на профілактичний облік і під адміністративний нагляд, працевлаштування, створення нового сприятливого середовища, налагодження сімейних та родинних зв'язків, лікування та ін).

Активні контрзаходи запобігання та припинення рецидивних злочинів являють собою рішучі дії щодо схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, розкладу злочинних угруповань та ізоляції лідерів, авторитетів, організаторів; контроль за додержанням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних в їх порушенні до відповідальності; соціальна і матеріальна допомога тим, хто має твердий намір відмовитись від злочинної діяльності і т. ін.

Організаційно-превентивною роботою охоплюється коло заходів, спрямованих на більш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільним є створення благодійних спецфондів для засуджених; організація безкоштовних нічліжок для безпритульних осіб, інвалідів, хворих; більш широке залучення до процесу ресоціалізації релігійних організацій, соціальних груп, окремих громадян; налагодження в країні через засоби масової інформації за допомогою і підтримкою громадськості контрпропаганди злочинної ідеології; протидія залученню до злочинної діяльності неповнолітніх, молоді, жінок. До заходів цього напрямку боротьби з рецидивною злочинністю належать також: законотворча робота щодо вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, виправно-трудового законодавства відносно кола питань, пов'язаних з різними аспектами проблеми рецидиву злочинів; підвищення професійної якості оперативно-розшукової роботи по виявленню і припиненню злочинної діяльності злісних рецидивістів, професіональних і організованих злочинців; повне виявлення професіонального криміналітету; надійна взаємодія і координація зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю, організація її прогнозування та планування.